

УДК 323(497.1)“1945/1946”
94:929 Ђилас М.
doi 10.46793/LZ-LXV1.375M
ОРИГИНАЛАН НАУЧНИ РАД
Примљен: 02.06.2025.
Прихваћен: 15.08.2025.

Др Александар В. Милетић*

виши научни сарадник

Институт за новију историју Србије, Београд

СРПСКА ДЕМОКРАТИЈА XIX И XX ВЕКА И ФИНАЛНИ ОБРАЧУН СА ЊОМ: СТУДИЈА СЛУЧАЈА МИЛОВАНА ЂИЛАСА 1945-1946¹

Апстракт: После Другог светског рата у Југославији је успостављен нови поредак под апсолутном доминацијом комуниста. Нова власт одмах је приступила радикалном уклањању свих преосталих политичких и других чинилаца из периода Краљевине Југославије. Са поразом и уклањањем из послератног политичког живота предратних странака и њихових првака нестало је и последњих остатака једновековне традиције српске демократије. Како је то изгледало у пракси 1945. и 1946. године, покушаћемо да прикажемо кроз студију случаја метода деловања једног од најутицајнијих и највиших функционера КПЈ у том периоду Милована Ђиласа, односно на примерима обрачуна са неким од најугледнијих представника српске грађанске опозиције.

Кључне речи: Милован Ђилас, српска демократија, парламентаризам, револуција, грађанска опозиција

*

У овом раду под појмом ”српска демократија” подразумевамо политички систем и облик друштвено-политичког уређења у Србији који су се постепено, уз све успоне и падове као и са свим својим специфичностима, развијали током већег дела 19. и прве деценије 20. века, од првих корака самосталности државе па све до завршетка Првог светског рата и формирања југословенске државне заједнице, односно прерастања српске државности у југословенску државност. Друкчије речено, овај

* samiletic82@gmail.com

¹ Чланак је настао као резултат рада у Институту за новију историју Србије који финансира Министарство науке, технолошког развоја и иновација РС, а на основу Уговора о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у 2025. години бр. 451-03-136/2025-03/200016

систем развијао се паралелно са развојем нововековне српске државности (државности Србије).²

Почеци политичког живота у обновљеној Србији почињу већ са устанцима почетком и током прве половине 19. века, а свој развој и пуну зрелост постижу у другој половини 19. и почетком 20. века. По много чему, ако не и суштински, уходавање српског политичког система и политичке културе, зависило је од смена генерација, њиховог доживљаја и схватања државе, политике и заједнице, с чим је паралелно текло и неопходно политичко описмењавање и сазревање, све до коначног обликовања и учвршћивања српског парламентаризма и парламентарне демократије у првој деценији 20. века, у тзв. “Петровској епохи” или златном добу српске демократије.³

Развојем уставности, државног и друштвеног уређења и грађанског друштва, најпре аутономне али фактички независне Кнежевине, потом потпуно независне и међународно признате Краљевине Србије, развијао се и српски политички систем. Борба различитих политичких опција, првенствено оријентисаних у односу на централну власт, али и питања економског, социјалног и друштвено-политичког уређења, постепено је у Србији обликовала идеолошке и политичке групације различитих оријентација. Најпре су се уобличиле конзервативна и либерална струја, које су кроз генерацијске смене и појаву нових личности усмеравале и политичке токове у правцу изоштравања политичке слике са јаснијим програмима и идеолошким поставкама. Временом се појављују и радикали и социјалисти. Узори су неретко стизали из политичких средина развијених западних земаља. Неформалне политичке групе (“странке”) већ су увелико биле присутне на политичкој сцени, водиле борбе за политички престиж и власт и средином 19. века потпуно уобличиле политички живот Србије, тако

² О процесу развоја нововековне државности Србије опширније видети: Dragoslav Janković, *Istorija države i prava Srbije XIX veka*, (Београд: Народна књига, 1960); Dragoslav Janković, *Srpska država prvog ustanka*, (Београд: Nolit, 1984); Радош Љушић, *Кнежевина Србије (1830-1839)*, (Београд: САНУ, 1986); *Историја српског народа. Од првог устанка до Берлинског конгреса 1804-1878*, Књ. V-1, ур. Владимир Стојанчевић, (Београд: СКЗ, 1994); *Историја српског народа. Од Берлинског конгреса до уједињења 1878-1918*, Књ. VI-1, ур. Андреј Митровић, (Београд: СКЗ, 1994); Радош Љушић, *Србија 19. века*, 1-3, (Београд: СКЗ, 1994, 1998, 2005); Радош Љушић, *Историја српске државности. Србија и Црна Гора – нововековне српске државе*, Књ. 2, (Нови Сад: САНУ, огранак у Новом Саду, “Беседа”, издавачка установа Православне епархије Бачке, Друштво историчара Јужнобанатског и Сремског округа, 2001); Стеван К. Павловић, *Србија. Историја иза имена*, (Београд: СЛЮ, 2004); Димитрије Ђорђевић, *Историја модерне Србије 1800-1918*, (Београд: Завод за уџбенике, Балканолошки институт САНУ, 2017).

³ Видети: *Срби 1903-1904. Историја идеја*, пр. Милош Ковић, (Београд: СЛЮ, 2015).

да су се после стицања државне независности, у новој Краљевини званично појавиле и прве јасно програмски дефинисане и статутарно и структурално организоване политичке странке (радикали, напредњаци и либерали), које су током 1880-их Србију увеле у парламентарни вишестраначки живот, који ће кроз неколико деценија учвршћивања постати део једне специфичне политичке традиције.⁴

Ова традиција, уопштено речено, у себи је садржавала велико искуство оштрих политичких борби које су пратиле рађање и развој српског грађанског друштва током 19. века. Те политичке борбе, уз све успоне и падове, изнедриле су сасвим сигурно једно од централних и најважнијих особина српске демократије, односно политичке културе “преткумановске” Србије, право критике и смењивања власти. Другим речима, са сменом династија, у првој деценији 20. века у Србији је однео победу класични тип либералне парламентарне демократије поставши на тај начин својеврсни амблем врхунца српског политичког живота.⁵ Са тим, рекло би се, веома важним капиталом као састојком политичког менталитета Србије, српска демократија је дочекала стварање нове југословенске државе.

Нови државни оквир донео је, поред новог друштвеног контекста, у доброј мери и измењена правила политичке игре. Пре свега, у јавном политичком простору постало је доминантно унутрашње национално

⁴ О развоју политичког живота, парламентаризма и демократије у Србији током 19. и почетком 20 века опширније видети: Слободан Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада (1838-1858)*, (Београд: Геца Кон, 1933); Слободан Јовановић, *Друга влада Милоша и Михаила*, (Београд: Геца Кон, 1933); Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. I-III, (Београд: Геца Кон, 1934); Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књ. I-III, (Београд: Геца Кон, 1934, 1935, 1936); Миливоје Поповић, *Борба за парламентарни режим у Србији*, (Београд: Политика А. Д., 1936); Јаша М. Продановић, *Уставни развитак и уставне борбе у Србији*, (Београд: Геца Кон А. Д., 1936); Јаша М. Продановић, *Историја политичких странака и струја у Србији*, књ. I, (Београд: Просвета, 1947); Васа Чубриловић, *Историја политичке мисли у Србији XIX века*, (Београд: Народна књига, 1982); Latinka Perović, *Srpski socijalisti 19. veka*, књ. 1-2 (Beograd: Rad, 1985); Василије Крестић, Радош Љушић, *Програми и статуту српских политичких странака до 1918. године*, (Београд: Књижевне новине, 1991); Милош Трифуновић, *Историја радикалне странке*, (Београд: Српска радикална странка, 1995); Драгослав Јанковић, *Рађање парламентарне демократије. Политичке странке у Србији XIX века*, (Београд: Правни факултет, 1998); Олга Поповић Обрадовић, *Парламентаризам у Србији од 1903. до 1914. године*, (Београд: Службени лист СРЈ, 1998); *Српске политичке генерације 1788-1918*, ур. Славенко Терзић, (Београд: Историјски институт САНУ, Чигоја, 1998); Чедомир Антић, *Републиканизам у Србији од 1804. до 1917. године*, (Београд: Архипелаг, 2022); и др.

⁵ Видети: Милош Ковић, “Либерализам”, у: *Срби 1903-1904. Историја идеја*, 185-195.

питање, које се наметнуло као горући нерешени проблем функционисања државе и које је потиснуло сва остала питања из друштвене и политичке сфере. Српска демократија, односно парламентарни и политички живот у Србији развијао се читав један век у монолитној и једнонационалној држави, с пажњом усмереном углавном ка унутрашњим политичким питањима власти и функционисања политичког система, док је по националном питању, окренуто ка споља, у кључним и најважнијим тачкама владао консензус. Тако су добрим делом настали и нови начин и нова правила унутрашњеполитичког деловања, са новим приоритетима и питањима која су раније посматрана на сасвим другом нивоу. Таква новонастала атмосфера, била је у много чему нова па и страна дотадашњој политичкој традицији Србије и њеним представницима који су јој се морали прилагођавати. Искушења су врло брзо закуцала на врата. Притиснут унутрашњим проблемима новог типа, пре свега међунационалним споровима, југословенски суверен краљ Александар Карађорђевић био је принуђен да увођењем личног режима 1929. године нанесе озбиљан ударац српској демократској политичкој традицији и њеној тешко избореној тековини политичке контроле власти, на шта је српска демократија посебно била осетљива.⁶

Ипак, уз сва постојећа искушења, либерални парламентарни и демократски политички поредак био је сачуван и у новим околностима, бар у свести водећих политичара из Србије, задржавши се и у новој држави као основа политичког система.⁷ Како проф. Милош Ковић примећује, овај образац (либерализам) био је “основа јавног деловања” за читаво једно поколење старијих и млађих интелектуалаца и политичара из Србије, од 1903. до 1941. године.⁸ Наслањајући се на ту традицију и не одступајући

⁶ О парламентарном и политичком животу у југословенској краљевини опширније видети: Branislav Gligoriјевић, *Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, (Београд: ISI, 1970); Ljubo Boban, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928-1941. Iz povijesti hrvatskog pitanja*, knj. I-II, (Zagreb-Rijeka: Liber, Otokar Keršovani, 1974); Dušan Živković, *Narodni front Jugoslavije 1935-1945*, (Београд: ISI, 1978); Branislav Gligoriјевић, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919-1929)*, (Београд: ISI, 1979); Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, knj. I, (Београд: Nolit, 1988); Мира Радојевић, *Удружена опозиција 1935-1939*, (Београд: ИСИ, 1994); Љубодраг Димић, *Историја српске државности. Србија у Југославији*, Књ. 3, (Нови Сад: САНУ, огранак у Новом Саду, “Беседа”, издавачка установа Православне епархије Бачке, Друштво историчара Јужнобанатског и Сремског округа, 2001); Десимир Тошић, *Демократска странка 1920-1941*, (Београд: Фонд Љуба Давидовић, 2006); Мира Радојевић, *Српски народ и југословенска краљевина 1918-1941. Први том. Од југословенске идеје до југословенске државе*, (Београд: СКЗ, 2019); Александар Лукић, *Југословенска републиканска странка у политичком животу Краљевине Југославије (1920-1941)*, (Београд: ИНИС, 2020), и др.

⁷ Ковић, “Либерализам”, 195.

⁸ Исто.

од ње, међуратна генерација политичара и интелектуалаца из Србије деловала у складу са условима који су их у датом тренутку окруживали. Парламентаризам и либерална демократија била је основна вредносна поставка и полазиште кога се највиђенији српски политички прваци тога времена никада нису одрекли.⁹ Са таквим базичним политичким “вјерују” дочекали су рат, разбијање земље, окупацију, грађански рат и на крају победу револуције. Оштећена и ослабљена током ратног периода и емиграције, дезоријентисана нестанком старе државе и њеног политичког система, српска грађанска политичка елита дочекала је ослобођење земље готово десеткована. Од најугледнијих њених првака једини који су одлучили да се укључе у политички живот били су Милан Грол, шеф Демократске странке¹⁰ и Драгољуб Јовановић, вођа левих земљорадника.¹¹ Овог пута, међутим, пред њима није стајао класичан политички противник из предратног грађанског

⁹ О српским политичким и грађанским првацима међуратног периода идећи: Надежда Јовановић, *Живот за слободу без страха. (Студија о животу и делу др Драгољуба Јовановића)*, (Београд: ИНИС, 2000); Мира Радојевић, *Научник и политика. Политичка биографија Божидара В. Марковића (1874-1946)*, (Београд: Филозофски факултет, 2007); Мира Радојевић, *Милан Грол*, (Београд: Филип Вишњић, 2014); Милош Тимотијевић, *Драгиша Васић (1885-1945) и српска национална идеја*, (Београд: Службени гласник, 2016); Борис Милосављевић, *Слободан Јовановић. Теорија*, (Београд: Балканолошки институт САНУ, 2017); Александар Лукић, *Вође српских републиканаца. Љубомир Љуба Стојановић, Јаков Јаша Продановић, Јован Жујовић*, (Београд: ИНИС, 2025).

¹⁰ Милан Грол (1876-1952), српски и југословенски грађански политичар и драматург. Пре Првог светског рата био је управник Народног позоришта а током рата шеф српског Прес-бироа у Женеви. Између два светска рата посланик, затим амбасадор, министар просвете и шеф Демократске странке (1940-1946). Вршио једно време и дужност управника Коларчевог народног универзитета. Током Другог светског рата и окупације, деловао у емиграцији, где је био министар у избегличкој влади. После ослобођења, кратко време обављао дужност потпредседника владе ДФЈ, када је августа 1945. прешао у опозицију. Аутор је бројних позоришних критика и политичких размишљања, а иза себе оставио и дневник из емиграције, из Лондона, 1941-1945. Умо у Београду 1952.

¹¹ Драгољуб Јовановић (1895-1977), српски и југословенски политичар и правник. Докторирао је на Сорбони, а између два светска рата био професор Правног факултета у Београду. Дужност председника Народне сељачке странке вршио од 1940, после напуштања Савеза земљорадника. Био је један од оснивача предратног Народног фронта, 1936. Због антимонархистичких и левичарских ставова, од стране власти прогањан и избачен са Правног факултета. Кратко боравио у Шпанији током грађанског рата, подржавајући републиканце. За време Другог светског рата и окупације подржавао НОП. На позив комуниста после рата улази у ЈНОФ и постаје посланик у Скупштини ДФЈ. После сукоба са комунистима делује као опозиционар до средине 1947. када је ухапшен и осуђен на вишегодишњу робију. Оставио политичке мемоаре. Умро у Београду 1977.

миљеа и либералног политичког поретка, већ много опаснији, жилавији и бескрупулознији непријатељ, свемоћни победник у рату и апсолутни негатор не само система грађанске демократије, већ и целокупног друштвеног света на којем је почивао предратни систем. Били су то комунисти.

Период после Другог светског рата и ослобођења земље представља време радикалног обрачуна нових револуционарних власти са старим системом и остацима његових политичких представника.¹² Југословенски комунисти представљали су снагу која је и идеолошки и политички у потпуности негирала грађански поредак, капиталистички систем и либералну демократију. Самим тим, као крајњи противници и непријатељи либералне демократије, били су и доследни непријатељи парламентарног плуралистичког (вишестраначког) политичког система, што је значило и непријатељски однос према традиционалној српској демократији и њеним представницима.¹³ Њихова метода политичког деловања драстично се разликовала од устаљеног деловања снага из света грађанског друштва и либералног поретка. Комунистички метод, револуционаран и искључив, био је бескрупулозан у небирању средстава за обрачун са непријатељима и онима који им нису припадали. Све је било подређено једном циљу, освајању власти и спровођењу револуционарних промена у правцу изградње социјалистичког друштва и идеолошки монолитног политичког система.¹⁴

Једна од најугледнијих личности из врха Комунистичке партије Југославије и нове власти, перјаница идеолошке и пропагандне борбе против грађанских снага, био је Милован Ђилас, књижевник и партијски идеолог. Црногорац по пореклу (у то време и по националности), Ђилас природно није имао неки посебан однос према демократским традицијама Србије, а по свој прилици није ту традицију довољно ни разумевао нити доживљавао као посебну тековину коју би требало оставити у животу. Као и сви други комунисти-стаљинисти тога доба и он је сматрао да са свим облицима грађанског друштва треба радикално раскинути а са политичким остацима старог система коначно и трајно се обрачунати. Како и сам бележи у својим мемоарима, тих година владала је посебна атмосфера линча и

¹² Видети опширније: Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije*, knj. 3, (Beograd: Nolit, 1988) 29-161; Vojislav Koštunica, Kosta Čavoški, *Stranački pluralizam ili monizam. Obnova i zatiranje posleratne opozicije*, (Beograd: Privredno-pravni priručnik, 1990); Бранко Петрановић, *Југославија на размеђу (1945-1950)*, (Подгорица: ЦАНУ, 1998); Димић, *Историја српске државности*, 284-355; Наташа Милићевић, *Југословенска власт и српско грађанство 1944-1950*, (Београд: ИНИС, 2009); Александар В. Милетић, *Сарадник, противник, непријатељ. Идејно-политичка делатност Милована Ђиласа 1945-1954*, (Београд: ИНИС, 2022), 103-153.

¹³ Милетић, *Сарадник, противник, непријатељ*, 106.

¹⁴ Видети опширније: Kosta Čavoški, *Revolucionarni makijavelizam i drugi eseji*, (Beograd: Rad, 1989); Kosta Čavoški, *Tito-tehnologija vlasti*, (Beograd: Dosije, 1990).

еуфорија обрачуна: “Јединствени двојствен ток, свакако, карактеристичан за сваку револуцију: одушевљење и обрачунавање – одушевљење утолико заносније уколико је обрачунавање жешће, односно обрачунавање утолико жешће уколико је одушевљење заносније”.¹⁵ У таквој атмосфери ударна песница новог револуционарног режима Милован Ђилас суочио се са два преостала угледна првака из предратног политичког система који су, потпуно у духу старих српских демократских традиција, имали смелости да њему и новој власти стану “на црту”. Био је то најпре Милан Грол, а потом и Драгољуб Јовановић.

Милан Грол и Демократска странка су у овом периоду (период до првих избора, 11. новембра 1945) били главни опозициони представници власти КПЈ коју је она формално спроводила преко демократски фингиране коалиције са грађанским снагама, Јединственог народног фронта Југославије (ЈНОФ). Оно што је Грола и његову странку суштински разликовало од комуниста јесу питања начелне природе, која су директно за власт КПЈ представљала опасност. Демократска странка била је странка са класичним грађанским погледом на политику, који је почивао на инсистирању на “поштовању законитости, процедура, споразума, принципа и уопште на формализму, моралу и демократизму политичког живота, што је комунистима и њиховој болшевичкој доктрини представљало не само ‘изазов’ већ и директну опасност по спровођење плана освајања и учвршћења апсолутне власти”.¹⁶ Тако су се у јавности директно суочили Грол и Ђилас.

Милован Ђилас је априла 1945. јасно најавио смер и начин борбе против оних који су противници новог режима, а тај начин био је по систему ко које са нама тај је против нас: “Ми морамо бити свјесни да наша револуција, као свака револуција, има и својих непријатеља. Наши су непријатељи, јавни или скривени, сви они који данас нијесу с нама и који, природно, не могу ни бити с нама... Многи од њих покушавају да се увуку или су се већ увукли и у наш апарат, и покушавају да успоре ход и отупе оштрицу наше револуције. Сви они заједно, где год могу, стављају нам палицу у точкове”.¹⁷ Тада, још увек актуелни потпредседник владе ДФЈ, али и увелико вођа тзв. “ванфронтоске” опозиције, Милан Грол почиње са критичким иступањима против комунистичких поступака. Августа 1945, Грол излази из владе а комунисте оптужује за злоупотребу процедуралних поступака, непоштовање договора, угрожавање слобода и демократије, тенденцију ка апсолутизацији власти и прогону политичких

¹⁵ Milovan Đilas, *Vlast i pobuna*, (Београд: Књижевне новине, 1991), 11.

¹⁶ Милетић, *Сарадник, противник, непријатељ*, 113.

¹⁷ *Законодавни рад Претседништва Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије и Претседништва Привремене народне скупштине ДФЈ (19. новембра 1944 – 27. октобра 1945), по стенографским белешкама и другим изворима*, (Београд: Народна Скупштина, 1945), 171.

противника и неистомишљеника.¹⁸ На то је реаговао Милован Ђилас чланком у *Борби* под насловом “Значај нових политичких закона и намјере реакције”, поводом доношења нових закона о регулисању политичког живота у земљи, а који су објективно одговарали режиму и ишли на штету опозицији. Устремивши се директно на Грола, Ђилас је не биравши много речи поручивао: “Људи као Милан Грол, који су у току рата допунили своје ‘политичко васпитање’ у иностранству, у емиграцији, као чланови емигрантских влада или као ‘крупне фигуре’ читавог тог емигрантског брлога сплетака, издаје, шпијунаже, злочина, каријеризма и корупције, изгубили су с тим законима наду да ће моћи ‘усути воду у Титово вино’, натјерати вођство ослободилачког покрета да скрене с пута којим је народ повело и на који га је народ поставио”. Грол је по њему био “мали конфузни политичар, конзервативни интелектуалац, по пореклу Њемац, по култури Француз, по политици Великосрбин, фразер о демократији, који никад није умيو ни имао снаге да схвати сву величину збивања у нашим народима и који је цио вијек провео у јаловом надмудривању”.¹⁹ Дакле, овде већ видимо отворене, не само политичке, већ и личне дисквалификације политичког противника, што ће постати чест манир комуниста у разрачунавању са представницима старог политичког система.

То је изазвало фронтални напад комуниста на Милана Грола, а шеф Демократске странке јавно се и директно сукобио са Ђиласом, током заседања Народне скупштине и расправе о Закону о кривичним делима против народа и државе, 25. августа 1945. Пошто је Грол изнео систематску критику предложеног Закона као инструмента у рукама комуниста за кршење основних демократских вредности, Ђилас му је одговорио да “... полазне тачке између нас и г. Грола су разне и отуда се јавља и оправдава и она бесперспективност скупштинске мањине коју он претставља. Наша скупштинска мањина није ништа конкретно предложила и казала: наша земља треба да иде тим и тим путем, ми треба да радимо не то, него то и то, и у критици власти није казала да не треба радити то и то, него то, – него је знала само да критикује и да сије неповјерење итд”.²⁰ У нашој књизи о послератној идејно-политичкој делатности Милована Ђиласа, ми смо ову расправу окарактерисали на следећи начин: “Кроз наведену скупштинску полемику Милана Грола и Милована Ђиласа, могу се сагледати неке од основних разлика у политичким погледима грађанске опозиције и комуниста. Пре свега, уочава се разлика у поимању извора легитимитета

¹⁸ Радојевић, *Милан Грол*, 308-313.

¹⁹ *Борба*, 22. август 1945. Видети и: Архив Југославије (АЈ), ЦК СКЈ, ИК, VIII, IV-с-40, *Рукопис М. Ђиласа о значају нових политичких закона и намери реакције*.

²⁰ *Треће заседање Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије. Заседање Привремене народне скупштине, 7-26. август 1945, стенографске белешке*, (Београд: Народна скупштина, 1945), 360.

власти. Док Милан Грол инсистира на поштовању демократске и правне процедуре, односно на начелу изборности као основе сваке правно утемељене демократске власти, Ђилас нагласак ставља на политички легитимитет, тј. на реалне тековине политичке борбе, као извора “права на власт”. Затим, приметна је разлика у тумачењу закона и законске надлежности над кривичном одговорношћу. Милан Грол је истицао политички аспект и контекст проблема, односно намеру кришћења законског пројекта као будуће подлоге за разрачунавање са политичким противницима, док је Ђилас пажњу скретао на “суви” формализам норми, као скуп општеприхваћених престапа и кривичних дела. По питању политичких слобода, Грол је мишљења да законски пројекат то “не предочава” и ствара “идејно затворен обруч” којим омогућава политичку недодирљивост тековина народне власти. Ђилас, напротив, и поред друкчијих чињеница у реалности, Грола и опозицију убеђује у загарантованост политичких слобода (осим, разуме се, према “непријатељима Југославије”), као и у несебичност комуниста и широку демократску платформу њихове политике, чиме открива једну сурову “хипокризију” новог поретка. На крају, оно што се провлачи кроз целу расправу јесте суштинска разлика у схватању политичког амбијента у којем обе стране делују. Милан Грол, рафинирани грађански политичар, са одређеном врстом политичког достојанства, упорно одбија да до краја уважи суштинску реалност промена, држећи се доследно либералног погледа на правила политичког живота и кроз њих тумачећи политичке потезе својих противника. Милован Ђилас, одлучни, речити и самоуверени револуционар, отворено предочава разлику између актуелног владајућег и пређашњег, у рату неповратно нестало, поретка, упозоравајући да се не сме деловати “изван оквира” успостављеног “стања”. На тај начин се Милан Грол и Милован Ђилас могу посматрати као две супротстављене идеолошко-политичке парадигме, у ситуацији условљеној специфичним историјским околностима”.²¹

У таквој атмосфери опште харанге, Грол је одбио да учествује на изборима од 11. новембра што је само повећало интензитет напада на њега и на опозицију. Тада је из Ђиласовог пера изашао и чланак “Дволичан рад опозиције”, који је *Борба* објавила 22. септембра 1945. У њему, поред осталог, Ђилас поручује: “маневри опозиције срачунати су на стварање спољних потешкоћа нашој земљи, на ометање унутрашње консолидације, обнове и изградње наше земље. Ти маневри су скоро увијек више срачунати на то да изазову неку помоћ ‘опозицији’ споља, но на то да прикупе народ на платформи или програму ‘опозиције’ (опозиција тај програм још није нигдје истакла)”. Притом је цинично наглашавао да су закони “дозволили партије, па и партију Милана Грола..., закони су дозволили

²¹ Милетић, *Сарадник, противник, непријатељ*, 129-130.

слободну штампу и групама изван Фронта, а Милану Гролу је влада дала и хартију да издаје своје новине, које треба да се зову – да се Власи не сјете – ‘Демократија’... ‘опозицији’ је дата могућност да иде у народ под истим условима и околностима под којима иде и Народни фронт...”. И поред тога, поручује Ђилас, “опозиција неће да иде на изборе...”, па ће ускоро доћи вест из иностранства “да Грол неће да иде на изборе због тога што се опозицији омета рад, што јој је онемогућено да учествује на изборима, што су стотине хиљада грађана, присталица ‘опозиције’, изгубиле право гласа...”, па ће то, “вјероватно, бити изговор и господина Грола – сасвим у складу са његовом реакционарном, дволичном ‘демократијом’ “. На крају је, опет путем увреда и дисквалификација, поручио да “иза интелектуалске главе Милана Грола вири Дража Михаиловић, вире Љотићеви и Недићеви идеолози који чекају спас од Гроловске ‘демократије’...”²²

Слично је Ђилас поручио и на митингу 7. октобра на Славији: “Али они неће да критикују нешто што у данашњем стању не ваља, него критикују читаво стање, јер они хоће да доведу на старо стање, а, ми смо, другови, за ово стање ратовали, ратовао је читав народ, а господин Грол, са оном шачицом несрећника и очајника, ако хоће ово стање да измени, пошто не може добити народ, њему не преостаје ништа друго него да ратује, а за то су другови врло мали изгледи, јер на чијој су страни у току рата биле симпатије господина Грола, а то су четници и сва остала братија, нису могли наш народ да победе ни заједно са Немцима, Италијанима, Мађарима и осталим окупаторима”.²³ Тиме је Грол био практично бачен на колена и чекао пресуду. Победом комуниста на изборима 11. новембра коначно је запечатилa судбину Милана Грола, а његовим одласком српска демократија претрпела је тежак ударац пред потпуни слом и нестанак.

Тај слом окончан је одмах после избора, у другој и финалној етапи обрачуна са старим поретком, оличеним у Драгољубу Јовановићу, последњој крупној грађанској фигури која се отворено супротставила новој власти.

Драгољуб Јовановић, шеф Народне сељачке странке, представљао је тзв. унутарфронтовску опозицију, пошто је његова странка била члан Народног фронта. На његова све отворенија критичка иступања, поново је реаговао Милован Ђилас, ништа мање суровије него према Милану Гролу. Ставови Драгољуба Јовановића потпуно су одударали од политичке концепције комуниста. Као стари грађански левичарски политичар, Јовановић је заступао став о афирмацији плуралистичког деловања унутар Народног фронта и очувању вишестраначког система. На тај начин директно је дошао у сукоб са комунистима. “После избора наступио је тренутак да, попут бројних политичара некомунистичких странака, буде сведен на пуког сапутника, а

²² *Борба*, 22. септембар 1945.

²³ *Политика*, 8. октобар 1945.

када се томе успротивио, и на ‘народног непријатеља’ “, пише професор Коста Чавошки о Драгољубу Јовановићу.²⁴ У врху власти брзо је одлучено да се са Драгољубом Јовановићем мора по хитном поступку обрачунати, а како је тај тренутак изгледао забележио је Милован Ђилас у мемоарима: “Не сећам се да ли сам добио поруку док сам био у Скупштини или сам се по повратку у стан сам јавио Титу – тек у време вечере сам се нашао код њега. Тамо је био и Ранковић. Почео сам да извештавам о сукобу са Драгољубом Јовановићем: Тито и Ранковић су већ били унеколико обавештени и били су очито задовољни мојим сналажењем. Али ја нисам честито ни завршио, а Тито, који је нерадо реметио животни ред, позвао нас је на вечеру, где се разговор наставио. Тито је рекао помало јетко, али непоколебљиво: Драгољуба треба ухапсити! – Ранковић је приметио: тешко му је наћи кривицу. – Тито: Кривицу му треба створити, ако је нема. – Ја сам на то ћутао: то је за мене, а држим и за Ранковића, био нов моменат, новост у методима прогоњења. И до тада смо надували кривице, али кривица – кривица по нашим идеолошко-револуционарним критеријумима, увек је постојала: сада је кривицу требало створити”.²⁵ Тако је отпочела хајка против Драгољуба Јовановића.

Драгољуб Јовановић је убрзо почео да осећа гвоздену руку режима, ускоро је остао и без посла професора на Правном факултету, а у јавности је покуљала кампања против њега. Тако је Ђилас на митингу у Крагујевцу, октоба 1946. наступио речима: “Али баш због тога – због тих успјеха, због оног новог што је настало код нас а што ономогућава иностраним капиталистима да пљачкају наша богатства – нашу земљу не воле империјалисти и реакционари у другим земљама, нарочито у западним велесилама. Наши домаћи реакционари – као Грол, Драгољуб, мачековци и други – због тога се јако секирају и покушавају да прикажу народу како је томе крива некаква политика бољшевизирања наше земље. Нама је јасно – ако хоћемо да не будемо колонија иностранства, морамо очепити на жуљ оне који хоће да будемо колонија као што смо и били, они који хоће да купе скоруп с мука и зноја нашег народа”. Даље је поручивао да “упркос успјеха које смо постигли, успркос свјести до које су дошли наши народи, упркос моћних народних организација и њиховог снажног руководства – непријатељи још нијесу дотучени. Они су се данас прерушили, они често узимају на себе преподобни лик, праве се скромни и предани, приказују се као пријатељи народа. Са тим непријатељима ћемо имати још много борбе, утолико више што они уживају потпору из иностранства. Али њих је лако препознати: они вуку назад и хвале благодети западне демократије. По томе се одмах види да нијесу *наши*: *наши* иду напријед и изграђују нашу народну демократију”.²⁶

²⁴ Koštunica, Čavoški, *Stranački pluralizam ili monizam*, 88.

²⁵ Ђилас, *Vlast i pobuna*, 37.

²⁶ *Борба*, 20. октобар 1946; видети и: АЈ, ЦК СКЈ, ИК, VIII, IV-b-33, *Говор одржан у Крагујевцу (рукопис)*.

Јовановић је током 1946. и у првој половини 1947. оптуживан за непријатељство, служење страним силама, негативну делатност против народа и државе и сл. То је имало за последицу и малтретирање од странеласти, попут премлаћивања на улици. Ђилас је у томе предњачио, па је и јавно оштро нападао Јовановића у Скупштини, што је на посредан начин представљало и повод за покретање поступка против њега. Тако је поводом доношења Петогодишњег плана Ђилас тврдио да “иступање Драгољуба Јовановића и његових помагача представља остатке оних жалосних назадних друштвених снага у нашој земљи за које ће овај план значити крај свих могућности њиховог опстанка”. Даље, Ђилас је подвлачио неморалност речима да је попут Јовановића лош “морални лик људи, савјест људи који онако критикују план, који онако говоре о плану, који са таквим ниподаштавањем приговарају једном тако великом и судбоносном дјелу народа Југославије, и да, на крају крајева, ипак изјављују да ће гласати за њега” и да је “читав циљ његове активности састоји у томе – да отвори дућан на супротној страни улице, у оном селу гдје комунисти отворе дућан”.²⁷ Поред тога, Ђилас у кампањи против Драгољуба Јовановића није презао ни од личних увреда и дисквалификација када је рекао да поређење између Тита и Јовановића “личи на поређење између сокола који је, водећи нашу Армију, обишао сва села и планине Југославије подижући устанак, и на животиње које се не крећу у таквим висинама, него пузе, а чија имена у овоме дому нећу да спомињем”.²⁸ У полемици на истом заседању Скупштине, Ђилас је на мишљење Јовановића да су њихове политике “једно брдо с два врха” и “две шине, а једна локомотива”, Ђилас је иронично и грубо Јовановићу одговарао: “Ми сада не бисмо теби дали да прикачиш ни теретни вагон за наш воз. То брдо са два врха: један врх смо ми комунисти, Народни фронт, наине политика Комунистичке партије, а други врх је – Драгољуб Јовановић. Опет оно упоређење између сокола и гмизаваца”.²⁹

Милован Ђилас је тада самоуверено сматрао да народне масе “које иду напријед, које стварају нови живот, које мрве све препреке, те народне масе као каква огромна ријека, као каква бујица, одбацују шљам на своје обале и гурају даље. Оне одбацују и Драгољуба Јовановића и његове пријатеље. Може се нама Драгољуб Јовановић колико год хоће умиљавати и кадити нам, ми њему не вјерујемо. Ми не слушамо ријечи Драгољуба Јовановића, јер су оне већином бесмислене и без икаквог основа. Ви сте чули да је он овдје рекао толико глупости да би требало једно 10-15 добро паметних људи да на то одговоре. Ми не треба да одговарамо на те његове бесмислице,

²⁷ *Треће редовно заседање Савезног већа и Већа народа, 26. март – 26. април 1946. Стенографске белешке*, (Београд: Народна скупштина, 1946), 430-432.

²⁸ Исто, 432-433.

²⁹ Исто, 434.

ми требамо да гледамо чињенице, дјела”.³⁰ На крају тог заседања, Ђилас је наглашавао и поручивао: “Другови народни посланици, водећи борбу за Петогодишњи план, у ствари смо загазили у један рат, у једну тешку битку... Полазећи на ту битку, ми на првом кораку сусрећемо непријатеља Петогодишњег плана. Није нимало случајно да се у тој борби, у том рату који имамо да водимо, јављају људи који кажу да су и они такође за рат – као што је било људи у рату који су говорили да су за борбу против окупатора, али су позивали да се не пуца – али сматрају да треба да се пуца само са пољопривредном индустријом, с конзервама, са дјечјим колицима, а не с тешком индустријом. Такав човјек је Драгољуб Јовановић... Кад се будући планови буду доносили, ја се надам да нећемо дискутовати с Драгољубом Јовановићем о њима, јер ће овај Петогодишњи план значити смртни ударац оним остацима реакције коју у овом парламенту представља Драгољуб Јовановић, макар колико он покушавао да обуче на себе јагњеће руно и да изгледа невин и безазлен пред часним ликом истинских народних посланика”.³¹

После следећих Ђиласових речи које је изнео у јавности, јасно је било да се и Драгољубу јовановићу, као претходно и Милану Гролу ближи политички крај: “Прве непријатеље – унутрашње, ми ћемо уништити. То је логично и разумљиво, логика историје, друштвеног развитка, гура ка томе, тера наше непријатеље да се истрче, да се испоље, да се, радећи у највећој потаји, оголе. Историја им не да да се смире, повуку, јер су се већ отровали мржњом и пакошћу према народу и његовој борби, не могу више да се врате назад за њих – час једног, час другог, час Грола, час Драгољуба (да оне прије њих и не помињемо), питање се поставља – или они, или народ. Историја, кад већ некога осуди на смрт, чини све, рађа снаге које ће осуђеног што прије положити у гроб. Тако ће бити и код нас – јер тако мора да буде”.³² Драгољуб Јовановић је ускоро потпуно политички деградиран у јавности, затим изолован и на кају 1947. и ухапшен чиме је и симболички завршена историја српске демократије, а са јавне сцене у земљи избрисани и њени последњи остаци.

Интересантно је како је Милован Ђилас, много година касније, видео Драгољуба Јовановића, једног од последњих представника старе српске демократије, у својим мемоарима: “Драгољуб Јовановић је био једини видни савезник комуниста који је постојано, ма и притајено, истицао и чувао своју и странкину посебност. Неподмитљив и неустрашив. Сваштарске начитаности. Страстан, али без замаха, без великих идеја у свом времену. Утопист, у бити мешавина сањарства и ситничавости. С њим се лако

³⁰ Исто, 434-435.

³¹ Исто, 439.

³² Милован Ђилас, *Чланци 1941-1946*, (Београд: Култура, 1947), 337.

споразумевало – до границе која га не лишава самосталности. Нисам имао с њим судара у току преговарања. Али одбојност идеја, тежњи и чак личности једино се притајивала. Ми вођи, поготову они из Србије, потајно смо неговали омразе, предратне, према њему и често се жадали да смо погрешили што га нисмо ликвидирали у ‘оној гужви’ при ослобођењу Београда...”³³

На приказаној делатности Милована Ђиласа у обрачуна са остацима старог грађанског политичког система и остацима српске демократске традиције, на примерима две крупне грађанске фигуре Милана Грола и Драгољуба Јовановића, веома се јасно и сликовито виде и преламају методи и пракса политичког деловања комуниста и смена једне политичке културе другом.

Необјављени извори:

Архив Југославије:

фонд 507/ VIII, ЦК СКЈ, Идеолошка комисија

Законодавни рад Претседништва Антивашистичког већа народног ослобођења Југославије и Претседништва Привремене народне скупштине ДФЈ (19. новембра 1944 – 27. октобра 1945), по стенографским белешкама и другим изворима, (Београд: Народна Скупштина, 1945).

Треће заседање Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије. Заседање Привремене народне скупштине, 7-26. август 1945, стенографске белешке, (Београд: Народна скупштина, 1945).

Треће редовно заседање Савезног већа и Већа народа, 26. март – 26. април 1946. Стенографске белешке, (Београд: Народна скупштина, 1946).

Литература:

Чедомир Антић, *Републиканизам у Србији од 1804. до 1917. године*, (Београд: Архипелаг, 2022).

Ljubo Boban, *Маћек и политика Хрватске сељачке странке 1928-1941. Из повијести хрватског питања*, књ. I-II, (Zagreb-Rijeka: Liber, Otakar Keršovani, 1974).

Branislav Gligorijević, *Демократска странка и политички односи у Кралјевини Срба, Хрвата и Словенаца*, (Београд: ISI, 1970).

Branislav Gligorijević, *Парламент и политичке странке у Југославији (1919-1929)*, (Београд: ISI, 1979).

Љубодраг Димић, *Историја српске државности. Србија у Југославији*, Књ. 3, (Нови Сад: САНУ, огранак у Новом Саду, “Беседа”, издавачка

³³ Milovan Đilas, *Revolucionarni rat*, (Београд: Književne novine, 1990), 414.

установа Православне епархије Бачке, Друштво историчара Јужнобанатског и Сремског округа, 2001).

Milovan Đilas, *Vlast i pobuna*, (Београд: Књижевне новине, 1991).

Милован Ђилас, *Чланци 1941-1946*, (Београд: Култура, 1947).

Димитрије Ђорђевић, *Историја модерне Србије 1800-1918*, (Београд: Завод за уџбенике, Балканолошки институт САНУ, 2017).

Историја српског народа. Од првог устанка до Берлинског конгреса 1804-1878, Књ. V-1, ур. Владимир Стојанчевић, (Београд: СКЗ, 1994).

Историја српског народа. Од Берлинског конгреса до уједињења 1878-1918, Књ. VI-1, ур. Андреј Митровић, (Београд: СКЗ, 1994).

Dušan Živković, *Narodni front Jugoslavije 1935-1945*, (Београд: ISI, 1978).

Dragoslav Janković, *Istorija države i prava Srbije XIX veka*, (Београд: Narodna knjiga, 1960).

Драгослав Јанковић, *Рађање парламентарне демократије. Политичке странке у Србији XIX века*, (Београд: Правни факултет, 1998).

Dragoslav Janković, *Srpska država prvog ustanka*, (Београд: Nolit, 1984).

Надежда Јовановић, *Живот за слободу без страха. (Студија о животу и делу др Драгољуба Јовановића)*, (Београд: ИНИС, 2000).

Слободан Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада (1838-1858)*, (Београд: Геца Кон, 1933).

Слободан Јовановић, *Друга влада Милоша и Михаила*, (Београд: Геца Кон, 1933).

Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. I-III, (Београд: Геца Кон, 1934).

Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књ. I-III, (Београд: Геца Кон, 1934, 1935, 1936).

Срби 1903-1904. Историја идеја, пр. Милош Ковић, (Београд: CLIО, 2015).

Vojislav Koštunica, Kosta Čavoški, *Stranački pluralizam ili monizam. Obnova i zatiranje posleratne opozicije*, (Београд: Privredno-pravni priručnik, 1990).

Василије Крестић, Радош Љушић, *Програми и статуту српских политичких странака до 1918. године*, (Београд: Књижевне новине, 1991).

Александар Лукић, *Вође српских републиканаца. Љубомир Љуба Стојановић, Јаков Јаша Продановић, Јован Жујовић*, (Београд: ИНИС, 2025).

Александар Лукић, *Југословенска републиканска странка у политичком животу Краљевине Југославије (1920-1941)*, (Београд: ИНИС, 2020).

Радош Љушић, *Историја српске државности. Србија и Црна Гора – нововековне српске државе*, Књ. 2, (Нови Сад: САНУ, огранак у Новом Саду, “Беседа”, издавачка установа Православне епархије Бачке, Друштво историчара Јужнобанатског и Сремског округа, 2001).

Радош Љушић, *Кнежевина Србије (1830-1839)*, (Београд: САНУ, 1986).

Радош Љушић, *Србија 19. века*, 1-3, (Београд: СКЗ, 1994, 1998, 2005).

Александар В. Милетић, *Сарадник, противник, непријатељ. Идејно-политичка делатност Милована Ђиласа 1945-1954*, (Београд: ИНИС, 2022).

Наташа Милићевић, *Југословенска власт и српско грађанство 1944-1950*, (Београд: ИНИС, 2009).

Борис Милосављевић, *Слободан Јовановић. Теорија*, (Београд: Балканолошки институт САНУ, 2017).

Стеван К. Павловић, *Србија. Историја иза имена*, (Београд: СЛЮ, 2004).

Branco Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, knj. 1, (Beograd: Nolit, 1988).

Branco Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, knj. 3, (Beograd: Nolit, 1988).

Бранко Петрановић, *Југославија на размеђу (1945-1950)*, (Подгорица: ЦАНУ, 1998).

Latinka Perović, *Srpski socijalisti 19. veka*, knj. 1-2 (Beograd: Rad, 1985).

Миливоје Поповић, *Борба за парламентарни режим у Србији*, (Београд: Политика А. Д., 1936).

Олга Поповић Обрадовић, *Парламентаризам у Србији од 1903. до 1914. године*, (Београд: Службени лист СРЈ, 1998).

Јаша М. Продановић, *Уставни развитак и уставне борбе у Србији*, (Београд: Геца Кон А. Д., 1936).

Мира Радојевић, *Милан Грол*, (Београд: Филип Вишњић, 2014).

Мира Радојевић, *Научник и политика. Политичка биографија Божидара В. Марковића (1874-1946)*, (Београд: Филозофски факултет, 2007).

Мира Радојевић, *Српски народ и југословенска краљевина 1918-1941. Први том. Од југословенске идеје до југословенске државе*, (Београд: СКЗ, 2019).

Мира Радојевић, *Удружена опозиција 1935-1939*, (Београд: ИСИ, 1994).

Српске политичке генерације 1788-1918, ур. Славенко Терзић, (Београд: Историјски институт САНУ, Чигоја, 1998).

Милош Тимотијевић, *Драгиша Васић (1885-1945) и српска национална идеја*, (Београд: Службени гласник, 2016).

Десимир Тошић, *Демократска странка 1920-1941*, (Београд: Фонд Љуба Давидовић, 2006).

Милош Трифуновић, *Историја радикалне странке*, (Београд: Српска радикална странка, 1995).

Kosta Čavoški, *Revolucionarni makijavelizam i drugi eseji*, (Beograd: Rad, 1989).

Kosta Čavoški, *Tito-tehnologija vlasti*, (Beograd: Dosije, 1990).

Васа Чубриловић, *Историја политичке мисли у Србији XIX века*, (Београд: Народна књига, 1982).

Summary

Aleksandar Miletić

**SERBIAN DEMOCRACY OF THE 19TH AND 20TH CENTURIES
AND THE FINAL SHOWDOWN WITH IT:
A CASE STUDY OF MILOVAN DJILAS 1945-1946**

The Serbian democratic tradition was gradually built up throughout the 19th century and in the first half of the 20th century, until the First World War. This tradition was created in parallel with the creation of the Serbian state. The main features of this tradition were liberal democracy and a parliamentary multi-party political system. This system fell into crisis between the two world wars. The last remnants of the Serbian democratic tradition were destroyed by the communists after World War II. After World War II, a new order was established in Yugoslavia under absolute communist domination. The new government immediately began the radical elimination of all remaining political and other factors from the period of the Kingdom of Yugoslavia. With the defeat and removal from post-war political life of the pre-war parties and their leaders, the last remnants of the century-old tradition of Serbian democracy disappeared. How this looked in practice in 1945 and 1946, we have tried to show through a case study the methods of action of one of the most influential and highest officials of the Communist Party of Yugoslavia in that period, Milovan Đilas, that is, on examples of confrontations with some of the most prominent representatives of the Serbian civil opposition. On the example of the activities of Milovan Đilas in conflict with the remnants of the old civic political system and the remnants of the Serbian democratic tradition, on the examples of two major civic figures, Milan Grol and Dragoljub Jovanović, the methods and practices of communist political action and the replacement of one political culture with another are very clearly and vividly seen and reflected.

